वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

पुनरावर्तनम् (३)

गीतगोविन्दसंस्कृतसङ्घः - २०१०

अच्-सम्बन्धीनि सूत्राणि

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः (१.२.२७) – संज्ञा

उश्च ऊश्च उ(३)श्च वः । वां काल इव कालः यस्य सः अच् क्रमात् ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतसंज्ञः स्यात् ।

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । अकः सवर्णे दीर्घः । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ।

अचश्च (१.२.२८) – परिभाषा

ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतशब्दैः यत्र अज् विधीयते तत्र 'अचः' इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते ।

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । शम् य ति = शाम्यति ।

अच्-सम्बन्धीनि सूत्राणि

- **उच्चैरुदात्तः (१.२.२९)** – संज्ञा

  ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः अच् उदात्तसंज्ञः स्यात् ।

- **नीचैरनुदात्तः (१.२.३०)** – संज्ञा

  ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषु अधोभागे निष्पन्नः अच् अनुदात्तसंज्ञः स्यात् ।

- **समाहारः स्वरितः (१.२.३१)** – संज्ञा

  उदात्तत्व-अनुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सः अच् स्वरितसंज्ञः स्यात्

- **तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् (१.२.३२)** – परिभाषा

  स्वरितस्य आदौ अर्धम् उदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् ।

अचां प्रभेदाः

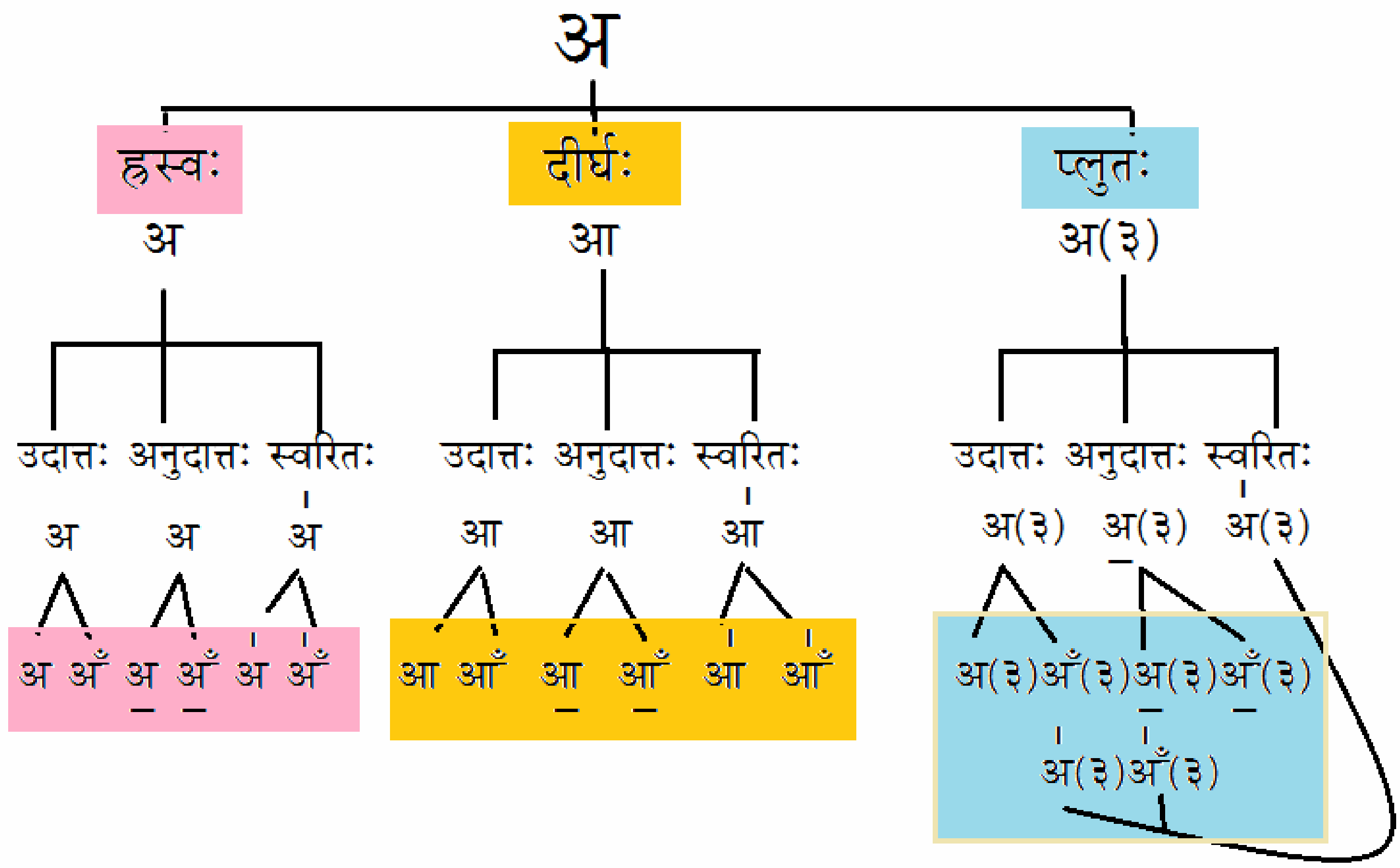

अ
ह्रस्वः
दीर्घः
प्लुतः
अ
आ
अ(३)
उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः
उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः
उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः
अ अ अ
आ आ आ
अ(३) अ(३) अ(३)
अ अँ अ अँ अ अँ
आ आँ आ आँ आ आँ
अ(३)अँ(३)अ(३)अँ(३)
अ(३)अँ(३)

अचां प्रभेदाः

- अ, इ, उ, ऋ - १८
- ऌ – १२
- ए, ओ, ऐ, औ - १२

ଓ हस्वं लघु (१.४.१०) – संज्ञा

हस्वं लघुसंज्ञं स्यात् ।

अतो हलादेर्लघोः ।

ଓ संयोगे गुरु (१.४.११) – संज्ञा

संयोगे परे हस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।

ଓ दीर्घं च (१.४.१२) – संज्ञा

दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ।

सुप्तिङन्तं पदम् (१.४.१४) – संज्ञा

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ।

पदस्य । पदात् ।

निपातसंज्ञा

- प्राग्रीश्वरान्निपाताः (१.४.५६) – संज्ञाधिकारः

  'अधिरीश्वरे' (१.४.९७) इत्यतः प्राक् निपाताः इत्यधिक्रियते ।

  स्वरादिनिपातमव्ययम् । निपात एकाजनाङ् ।

- चादयोऽसत्त्वे (१.४.५७) – संज्ञा

  अद्रव्यवाचिनः चादयः निपातसंज्ञाः स्युः ।

प्रादयः (१.४.५८) – संज्ञा

अद्रव्यवाचिनः प्रादयः निपातसंज्ञाः स्युः ।

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप

उपसर्गाः क्रियायोगे (१.४.५९) – संज्ञा

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः ।

उपसर्गाद्दति धातौ ।

गतिश्च (१.४.६०) – संज्ञा

प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः ।

कुगतिप्रादयः ।

ॡ परः संनिकर्षः संहिता (१.४.१०९) – संज्ञा

वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

संहितायाम् ।

ॡ विरामोऽवसानम् (१.४.११०) – संज्ञा

वर्णानामभावः अवसानसंज्ञः स्यात् ।

खरवसानयोः विसर्जनीयः ।

संहिताधिकारः - तुगागमः

- ☙ हृस्वस्य पिति कृति तुक् (६.१.७१)
- ☙ संहितायाम् (६.१.७२) – अधिकारः
  अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (६.१.१५८) पर्यन्तं संहिताधिकारः ।
- ☙ छे च (६.१.७३) – विधिः
  हृस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात् संहितायाम् ।
  स्व + छाया = स्वत् + छाया = स्वच्छाया
- ☙ आङ्माङोश्च (६.१.७४) – विधिः
  एतयोः छे परे तुक् स्यात् ।
  आ + छिदत् = आत् छिदत् = आच्छिदत्
  मा+छिदत् = मात् छिदत् = माच्छिदत्

तुगागमः

- दीर्घात् (६.१.७५) – विधिः
  दीर्घात् छे परे तुक् स्यात् ।
  चे + छिद्यते = चेत् छिद्यते = चेच्छिद्यते ।

- पदान्ताद्वा (६.१.७६) – विधिः
  दीर्घात् पदान्तात् छे परे तुग् वा स्यात् ।
  लक्ष्मी+छाया = लक्ष्मीच्छाया / लक्ष्मीछाया ।

स्वरसन्धयः - यण्

इको यणचि (६.१.७७) – विधिः

इकः स्थाने यण् स्यात् अचि संहितायां विषये ।

सुधी + उपास्यः = सुध्युपास्यः

मधु+अरिः = मध्वरिः

धातृ+अंशः = धात्रंशः

ऌ+आकृतिः = लाकृतिः

यान्तवान्तादेशः

- **एचोऽयवायावः (६.१.७८)** – विधिः

  एचः क्रमाद् अय्-अव्-आय्-आव् एते स्युः अचि

  हरे + ए = हरये

  विष्णो + ए = विष्णवे

  नै+अकः = नायकः

  पौ+अकः = पावकः

- **वान्तो यि प्रत्यये (६.१.७९)** – विधिः

  यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोः अव्-आव् एतौ स्तः

  गो+य = गव्य, नौ + य = नाव्य

यान्तवान्तादेशः

गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् (वा)

छन्दसि यूतिशब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य स्थाने अवादेशः स्यात् ।

गो + यूतिः = गव्यूतिः

अध्वपरिमाणे च (वा)

मार्गपरिमाणविशेषे गम्येऽपि यूतिशब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य स्थाने अवादेशः स्यात् ।

गो+यूतिः = गव्यूतिः

यान्तवान्तादेशः

ॐ **धातोस्तन्निमित्तस्यैव (६.१.८०)** – नियमः

यादौ प्रत्यये परे धातोः चेद् वान्तादेशः तर्हि तन्निमित्तस्यैव ।

लो + य = लव्य, अवश्यलौ+य = अवश्यलाव्य

नेह – आ+ऊयते = ओयते, आ+उयत

ॐ **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे (६.१.८१)** – विधिः (निपातनम्)

क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्, जेतुं शक्यं जय्यम् ।

ॐ **क्रय्यस्तदर्थे (६.१.८२)** – विधिः (निपातनम्)

क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् ।

ॐ **भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि (६.१.८३)** – विधिः (निपातनम्)

एकादेशः

- एकः पूर्वपरयोः (६.१.८४) – अधिकारः
  ऋत उत् (६.१.१११) सूत्रपर्यन्तमधिकारः
- अन्तादिवच्च (६.१.८५) – अतिदेशः
  योऽयमेकादेशः सः पूर्वस्य अन्तवत् परस्य आदिवत् स्यात् ।
  रमा + ईशः = रमे शः / रम् एशः
- षत्वतुकोरसिद्धः (६.१.८६) – अतिदेशः
  षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् ।

गुणः

ꢃ **आद्गुणः (६.१.८७)** – विधिः

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोः एको गुणः आदेशः स्यात् ।

उप+इन्द्रः = उपेन्द्रः

रमा+ईशः = रमेशः

गङ्गा+उदकम् = गङ्गोदकम्

कृष्ण + ऋद्धिः = कृष्णर्द्धिः

तव+ऌकारः = तवल्कारः

वृद्धिः

वृद्धिरेचि (६.१.८८) – विधिः

आदेचि परे वृद्धिः एकादेशः स्यात् ।

कृष्ण + एकत्वम् = कृष्णैकत्वम्

गङ्गा + ओघः = गङ्गौघः

देव+ऐश्वर्यम् = देवैश्वर्यम्

कृष्ण+औत्कण्ठ्यम् = कृष्णौत्कण्ठ्यम्

वृद्धिः

ᘓ एत्येधत्यूठ्सु (६.१.८९) – विधिः

अवर्णाद् एजाद्योः एत्येधत्योः ऊठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।

उप+एति = उपैति

उप+एधते = उपैधते

प्रष्ठ+ऊहः = प्रष्ठौहः

ᘓ अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् (वा) – विधिः

अक्ष+ऊहिनी = अक्षौहिणी

ᘓ स्वादीरेरिणोः (वा) – विधिः

स्व + ईरः = स्वैरः

स्व + ईरिन् = स्वैरिन्

वृद्धिः

- प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु (वा) – विधिः

  प्र + ऊहः = प्रौहः

  प्र+ऊढः = प्रौढः

  प्र+ऊढिः = प्रौढिः

  प्र+एषः = प्रैषः

  प्र+एष्यः = प्रैष्यः

- ऋते च तृतीयासमासे (वा) – विधिः

  सुखेन ऋतः – सुख+ऋतः = सुखार्तः

वृद्धिः

प्र-वत्सतर-कम्बल-वसन-दशार्णानामृणे (वा) – विधिः

प्र+ ऋणम् = प्रार्णम्

वत्सतर+ऋणम् = वत्सतरार्णम्

कम्बल+ऋणम् = कम्बलार्णम्

वसन+ऋणम् = वसनार्णम्

दश + ऋण = दशार्णः / दशार्णा

ऋण + ऋण = ऋणार्णम्

आटश्च (६.१.९०) – विधिः

आटः अचि परे वृद्धिः एकादेशः स्यात् । आ+इच्छत् = ऐच्छत्

वृद्धिः

ॐ **उपसर्गादृति धातौ (६.१.९१)** – विधिः

अवर्णान्ताद् उपसर्गाद् ऋकारादौ धातौ परे वृद्धिः एकादेशः स्यात् ।

प्र + ऋच्छति = प्रार्च्छति

उप+ऋच्छति = उपार्च्छति

ॐ **वा सुप्यापिशलेः (६.१.९२)** – विधिः

अवर्णान्ताद् उपसर्गाद् ऋकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिः एकादेशः वा स्यात् ।

प्र+ऋषभीयति = प्रार्षभीयति / प्रर्षभीयति

उप+ऌकारीयति = उपाल्कारीयति / उपल्कारीयति

- एङि पररूपम् (६.१.९४) – विधिः
- शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् (वा)
- ओमाङोश्च (६.१.९५) – विधिः
- उस्यपदान्तात् (६.१.९६) – विधिः
- अतो गुणे (६.१.९७) – विधिः
- अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ (६.१.९८) – विधिः
- नित्यमाम्रेडिते डाचि (६.१.१००) – विधिः

- अकः सवर्णे दीर्घः (६.१.१०१)
- एङः पदान्तादति (६.१.१०९)
- सर्वत्र विभाषा गोः (६.१.१२२)
- अवङ् स्फोटायनस्य (६.१.१२३)
- इन्द्रे च (६.१.१२४)
- प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (६.१.१२५)
- इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च (६.१.१२७)
- न समासे (वा)
- सिति च (वा)
- ऋत्यकः (६.१.१२८)

- अप्लुतवदुपस्थिते (६.१.१२९)
- ई(३) चाक्रवर्मणस्य (६.१.१३०)